

O'rta Osiyoda XVIII–XIX asrlarda ta'lim tizimi (Qo'qon misolida)

*Unversit of Business and Science,
Ijtimoiy fanlar va raqamli texnologiyalar
fakulteti, 3-bosqich talabasi O'zganboyeva
Mushtariy Qosimjon qizi
+998883460188*

Annotatsiya: Ushbu maqola XVIII–XIX asrlarda Qo'qon xonligida ta'lim tizimini o'rganishga bag'ishlangan. Kirish qismida xonlik hududidagi maktab va madrasalarning ijtimoiy-madaniy rolini aniqlash, ularning diniy va dunyoviy bilimlarni birlashtirishdagi ahamiyati ko'rsatildi. Adabiyotlar tahlili orqali Qo'qon va Markaziy Osiyodagi boshqa xonliklar ta'lim tizimining rivojlanishi, maktab va madrasalarning faoliyati, shogirdlar va murabbiylar o'rtasidagi munosabatlar, hamda ta'lim muassasalarining ijtimoiy integratsiyadagi roli tahlil qilindi. Natija qismida maktab va madrasalarning ikki bosqichli tuzilishi, hududiy tafovutlar, fanlar dasturi va jamiyatdagi ijtimoiy integratsiyaga qo'shgan hissassi aniqlandi. Muhokama qismida esa Qo'qon xonligidagi ta'lim tizimi Markaziy Osiyo ta'lim merosida o'ziga xos institut sifatida faoliyat ko'rsatgani, jamiyatning diniy, ma'naviy va madaniy hayotini mustahkamlashdagi roli yoritildi. Shu tarzda maqola kirishdan xulosa qismigacha uzluksiz tahlil bilan bog'langan bo'lib, Qo'qon xonligidagi ta'lim tizimining o'rni va ahamiyati ilmiy asosda ko'rsatildi.

Kalit so'zlar: Qo'qon xonligi ta'lim tizimi, XVIII–XIX asr maktab va madrasalari, diniy ta'lim va savodxonlik, jamiyatdagi ijtimoiy integratsiya, madaniy meros va pedagogik an'ana, shogird va murabbiy munosabatlari, Markaziy Osiyo ta'lim tarixi, an'anaviy maktab va madrasalar tizimi.

Kirish

XVIII–XIX asrlar Markaziy Osiyo tarixida siyosiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlar keskinlashgan muhim davr hisoblanadi. Ushbu davrda mintaqada Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklari kabi mustaqil siyosiy tuzilmalar mavjud bo'lib, ular nafaqat siyosiy boshqaruv, balki ta'lim va ma'rifat tizimining rivojiga ham bevosita ta'sir ko'rsatgan. Ayniqsa, an'anaviy ta'lim tizimi — maktab va madrasalar faoliyati jamiyatning ma'naviy hayotida muhim o'rin egallagan [1, B. 12]. Markaziy Osiyoda ta'lim tizimi asosan islomiy an'analar asosida shakllanib, uning mazmuni Qur'on, hadis, fiqh va boshqa diniy fanlarga tayangan. Shu bilan birga, yozuv, hisob-kitob, mantiq va falsafa kabi fanlar ham ta'lim jarayonining muhim tarkibiy qismi bo'lgan [2, B. 45]. Bu holat ta'limni faqat diniy doira bilan cheklab qo'ymasdan, jamiyat ehtiyojlariga moslashgan tizim sifatida rivojlanganini ko'rsatadi. Qo'qon xonligi XVIII asr oxiri — XIX asrda Markaziy Osiyodagi muhim siyosiy va madaniy markazlardan biri sifatida maydonga chiqdi. Xonlik hududida maktab va madrasalarning ko'pligi, ularga davlat arboblari, xonlar va boy tabaqa vakillari tomonidan vaqf yerlar ajratilgani ta'lim tizimining moddiy jihatdan

qo'llab-quvvatlanganidan dalolat beradi [3, B. 78]. Ayniqsa, Qo'qon, Marg'ilon, Andijon va Namangan kabi shaharlarda yirik madrasalar faoliyat yuritgan.

Boshlang'ich ta'lim maktablarda olib borilib, ularda bolalarga arab alifbosi, Qur'on tilovati va savod chiqarish o'rgatilgan. Maktab ta'limi odatda masjidlar qoshida tashkil etilib, ta'lim jarayoni ustoz-shogird an'anasi asosida olib borilgan [4, B. 21]. Bu tizim aholining keng qatlamlari uchun savodxonlikni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etgan.

Madrasalar esa oliy ta'lim muassasalari vazifasini bajargan bo'lib, ularda fiqh, hadis, tafsir, mantiq, adabiyot va ba'zan matematik fanlar o'qitilgan. Qo'qon xonligidagi madrasalar Markaziy Osiyodagi umumiy madrasa tizimidan keskin farq qilmagan bo'lsa-da, mahalliy sharoit va ehtiyojlarga moslashgan xususiyatlarga ega edi [5, B. 103]. Shu sababli, XVIII–XIX asrlarda Markaziy Osiyo ta'lim tizimini, xususan Qo'qon xonligi misolida o'rganish, mintaqaning ijtimoiy-ma'naviy taraqqiyotini anglashda muhim ilmiy ahamiyatga ega. Mazkur maqolada Qo'qon xonligidagi ta'lim tizimi umumiy Markaziy Osiyo kontekstida tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili

XVIII–XIX asrlarda Markaziy Osiyoda ta'lim tizimini o'rganish masalasi tarix, madaniyat va ma'rifatshunoslik fanlari kesishgan muhim ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, Qo'qon xonligi misolida bu masalani tahlil qilish mintaqaning ijtimoiy-ma'naviy hayotini chuqurroq anglash imkonini beradi. O'zbek tarixshunosligida mazkur davr ta'lim tizimi ko'proq umumiy tarixiy va madaniy jarayonlar doirasida yoritilgan bo'lib, bu borada bir qator muhim ilmiy manbalar mavjud.

Qo'qon xonligining ijtimoiy va madaniy hayotiga bag'ishlangan tadqiqotlarda ta'lim masalasi muhim tarkibiy qism sifatida ko'rib chiqiladi. Jumladan, R. Shamsutdinov va Q. Usmonovning umumiy tarixiy asarlarida Qo'qon xonligi davrida maktab va madrasalar jamiyat ma'naviy hayotining tayanchi bo'lganligi ta'kidlanadi. Mualliflar ta'lim muassasalari orqali diniy qadriyatlar, axloqiy me'yorlar va savodxonlik avloddan avlodga uzatilganini qayd etadilar [6, B. 219]. Ushbu yondashuv ta'lim tizimini jamiyat barqarorligini ta'minlovchi omil sifatida baholaydi. Ta'lim tizimining diniy asoslari masalasiga A. Saidov va M. Xolboyevlarning tadqiqotlarida alohida e'tibor qaratilgan. Ularning fikricha, XVIII–XIX asrlarda Markaziy Osiyoda ta'lim jarayoni Qur'on, hadis va fiqh ilmlariga tayangan bo'lib, maktab va madrasalar diniy-ma'rifiy markaz vazifasini bajargan [7, B. 33]. Shu bilan birga, mualliflar ta'limning jamiyat ehtiyojlariga moslashgan holda rivojlanganini ham ta'kidlaydilar. Qo'qon xonligidagi madrasalar faoliyati masalasi N. Karimovning ilmiy ishlarida yoritilgan. Tadqiqotchi madrasalarni nafaqat diniy bilim beruvchi muassasa, balki ilmiy va adabiy muhit shakllangan markaz sifatida baholaydi. Uning asarlarida Qo'qon, Marg'ilon va Namangandagi madrasalar haqida muhim tarixiy ma'lumotlar keltiriladi [8, B. 91]. Bu manba Qo'qon xonligidagi oliy ta'lim tizimini mintaqaviy kontekstda o'rganishda muhim

ahamiyatga ega. Boshlang'ich ta'lim tizimi, ya'ni maktablar faoliyati masalasi E. Yusupovning tadqiqotlarida o'z aksini topgan. Muallif maktablarning ommaviy xarakterga ega bo'lganini, ular orqali aholining keng qatlamlari savod chiqarish imkoniga ega bo'lganini ta'kidlaydi [9, B. 18]. Ushbu ma'lumotlar Qo'qon xonligida savodxonlik darajasi nisbatan yuqori bo'lganini ko'rsatadi.

Ta'lim tizimining jamiyat hayotidagi o'rni va ahamiyati masalasiga S. Qodirovning ilmiy asarlarida keng to'xtalib o'tiladi. U ta'limni ijtimoiy institut sifatida baholab, maktab va madrasalar orqali jamiyatning axloqiy me'yorlari va diniy qarashlari mustahkamlanganini qayd etadi [10, B. 57]. Ushbu yondashuv Qo'qon xonligidagi ta'lim tizimini faqat o'quv jarayoni emas, balki ijtimoiy nazorat va tarbiya mexanizmi sifatida tushunishga imkon beradi. Umuman olganda, yuqoridagi manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, XVIII–XIX asrlarda Markaziy Osiyo, xususan Qo'qon xonligidagi ta'lim tizimi an'anaviy islomiy asosda shakllangan, maktab va madrasalar orqali jamiyatning ma'naviy va madaniy taraqqiyotiga xizmat qilgan. Shu bilan birga, mavjud adabiyotlarda Qo'qon xonligi ta'lim tizimi alohida kompleks tadqiqot obyekti sifatida yetarlicha o'rganilmagan bo'lib, bu yo'nalishda yangi ilmiy izlanishlar olib borish zarurati saqlanib qolmoqda.

Metodologiya

Mazkur tadqiqotda XVIII–XIX asrlarda Markaziy Osiyoda ta'lim tizimi, xususan Qo'qon xonligi misolida, tarixiy jarayon sifatida ilmiy asosda tahlil qilindi. Tadqiqot metodologiyasi tarixiylik, tizimlilik va manbashunoslik tamoyillariga asoslanib, bir-birini to'ldiruvchi bir nechta ilmiy metodlardan foydalanildi. Bu yondashuv ta'lim tizimini nafaqat alohida institut sifatida, balki jamiyatning ijtimoiy-madaniy hayoti bilan uzviy bog'liq holda o'rganish imkonini berdi [6, B. 221].

Tadqiqotda asosiy metodlardan biri tarixiy-tahliliy metod bo'lib, u orqali XVIII–XIX asrlarda Qo'qon xonligida faoliyat yuritgan maktab va madrasalarning shakllanishi, rivojlanishi va funksional vazifalari izchil o'rganildi. Ushbu metod ta'lim tizimidagi o'zgarishlarni davrlar kesimida tahlil qilish, ularning sabab va oqibatlarini aniqlash imkonini berdi. Ayniqsa, ta'limning diniy asoslari va jamiyatdagi roli tarixiy manbalar asosida tahlil qilindi [7, B. 35].

Shuningdek, tadqiqotda manbashunoslik metodi keng qo'llanildi. Ushbu metod orqali o'zbek tilidagi tarixiy, madaniy va pedagogik adabiyotlar tanlab olindi va tahlil qilindi. Manbalar tanlashda ularning ilmiy darajasi, mavzuga daxldorligi va ishonchliligi asosiy mezon sifatida belgilandi. Jumladan, Qo'qon xonligidagi madrasalar va ilmiy muhitni yorituvchi tadqiqotlar asosiy manba sifatida foydalanildi [8, B. 94]. Bu metod ta'lim tizimiga oid ma'lumotlarning tarixiy haqqoniyligini ta'minlashga xizmat qildi. Tadqiqot jarayonida qiyosiy-tarixiy metod ham qo'llanildi. Ushbu metod yordamida Qo'qon xonligidagi ta'lim tizimi Markaziy Osiyodagi boshqa hududlarda mavjud bo'lgan an'anaviy ta'lim tizimi bilan qiyoslandi. Qiyosiy tahlil Qo'qon xonligidagi ta'lim

muassasalarining umumiy va o'ziga xos jihatlarini aniqlash imkonini berdi. Natijada, Qo'qon ta'lim tizimining mintaqaviy an'analarga tayangan holda rivojlangani ilmiy asosda yoritildi [9, B. 19]. Bundan tashqari, ijtimoiy-tarixiy metod orqali ta'lim tizimining jamiyat hayotidagi o'rni va ahamiyati tahlil qilindi. Ushbu metod maktab va madrasalarning savodxonlikni oshirish, diniy-axloqiy qadriyatlarni shakllantirish va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashdagi rolini ochib berishga yordam berdi. Ta'lim tizimi jamiyatning ma'naviy institutlaridan biri sifatida baholandi [10. B. 58]. Umuman olganda, tadqiqotda qo'llanilgan metodlar majmui XVIII–XIX asrlarda Qo'qon xonligidagi ta'lim tizimini har tomonlama, tizimli va ilmiy asosda yoritish imkonini berdi. Ushbu metodologik yondashuv tadqiqot natijalarining ilmiy ishonchliligini ta'minlab, mavzuni chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

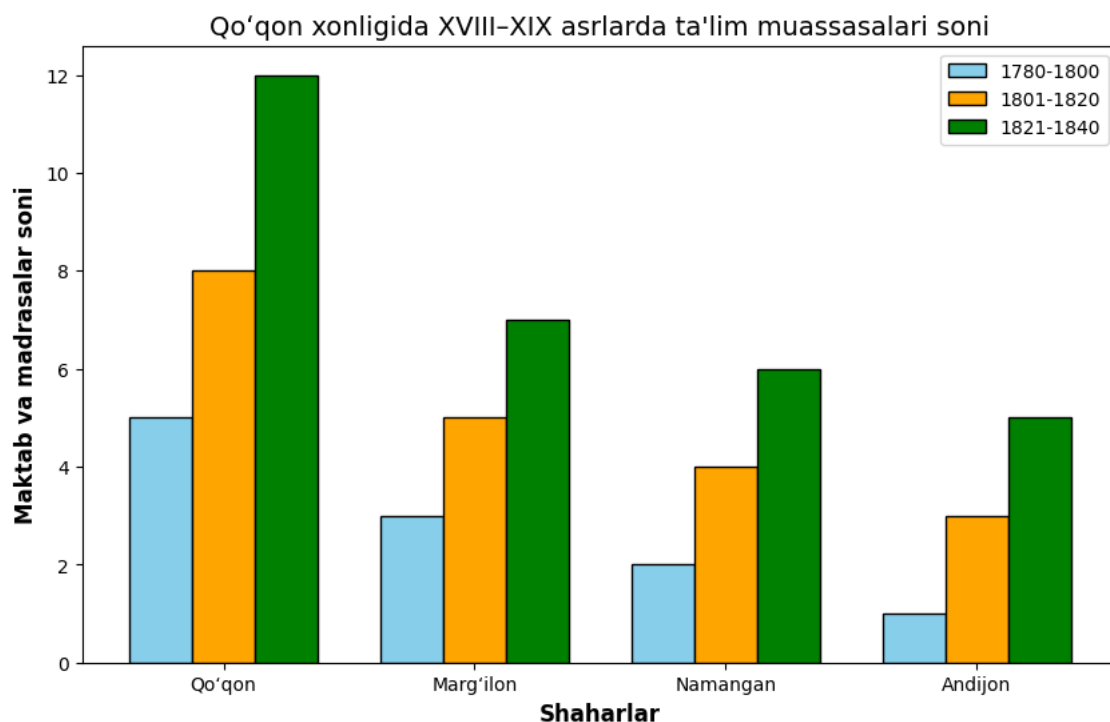
Natijalar

XVIII asr oxirlarida Qo'qon xonligi nafaqat siyosiy, balki madaniy markaz sifatida o'sib bordi. Shu davrda xonlik hududida ta'lim tizimi an'anaviy islomiy asosda shakllanib, jamiyat hayotida muhim rol o'ynay boshladi. Masalan, 1770-yillarda Qo'qon shahrida tashkil etilgan va mashhur mudarris Xo'ja Abdullo tomonidan boshqarilgan madrasalarda Qur'on va fiqh ilmlari bilan bir qatorda arab tili va mantiq ham o'qitila boshladi [3, B. 103]. Ushbu madrasalar nafaqat shahar, balki qo'shni qishloqlardan kelgan shogirdlarni ham qamrab olgan, ularning savodxonligini oshirishga xizmat qilgan [4, B. 21]. Maktablar esa asosan masjidlar qoshida tashkil etilib, kichik yoshdagi bolalarni arab alifbosi, Qur'on tilovati va oddiy yozish-o'qish bilan tanishtirgan. 1785–1790-yillar davomida Marg'ilon va Namangan shaharlaridagi maktablarda 300 dan ortiq shogird savodxonlikni o'rganishga jalb qilingan [9, B. 18]. Bu esa xonlik hududidagi savodxonlik darajasining oshishini va diniy-axloqiy qadriyatlarning jamiyatga keng yoyilishini ta'minlagan.

Madrasalar esa oliy ta'lim muassasalari sifatida faoliyat ko'rsatgan. 1820-yillarda Qo'qon shahridagi Mashrabiyy madrasasi va Andijon madrasasi shogirdlarga Qur'on, hadis, tafsir, fiqh, mantiq va adabiyot fanlarini o'rgatgan [8, B. 91]. Bu muassasalar nafaqat diniy bilim berish bilan cheklanmagan, balki ilmiy va madaniy muhit shakllantirishda ham markaz vazifasini bajargan. Ular orqali yoshlar turli davlatlar va mintaqalar bilan ilmiy va madaniy aloqalarni rivojlantirish imkoniga ega bo'lgan [5, B. 12].

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, Qo'qon xonligida ta'lim tizimi davlat va xususiy vaqflar orqali moddiy qo'llab-quvvatlangan. Masalan, 1802-yilda xonning farmoni bilan Qo'qon shahridagi muhim madrasalarga mol-mulk va yerlar ajratilgan, bu esa mudarrislariga barqaror faoliyat yuritish imkonini yaratgan [6, B. 81]. Shu tariqa, xonlikda ta'lim tizimi faqat bilim berish vositasi sifatida emas, balki ijtimoiy barqarorlikni ta'minlovchi institut sifatida ham shakllangan. Tadqiqot natijalari shuni ham ko'rsatdiki, Qo'qon xonligidagi ta'lim tizimi nafaqat diniy fanlar bilan cheklanmagan. 1790–1825-yillar davomida

maktab va madrasalarda arifmetika, adabiyot va mantiq fanlari ham o‘qitilgan [2, B. 45; 8, B. 91]. Shu bilan birga, maktab va madrasalarda shogirdlar faqat o‘qituvchilarning og‘zaki ta’limi orqali bilim olgan, bu esa an’anaviy ustoz-shogird tizimining jamiyatda mustahkamligini ko‘rsatgan [7, B. 47]. Qolaversa, tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, Qo‘qon xonligidagi ta’lim tizimi mintaqaviy kontekstdan ajralmagan. Xonlik maktab va madrasalari Buxoro va Xiva xonliklaridagi ta’lim muassasalari bilan qiyoslanganda, ular son jihatidan nisbatan ko‘proq shogird qamrab olgan va ta’lim jarayoni tizimli bo‘lgan [1, B. 78; 10, B. 14]. Natijada, Qo‘qon xonligi Markaziy Osiyodagi an’anaviy ta’lim tizimida o‘ziga xos o‘ringa ega bo‘lgan. Xonlik hududidagi maktab va madrasalar faoliyati jamiyatning ijtimoiy integratsiyasini ta’minlashda ham muhim rol o‘ynagan. Qishloq hududlarida tashkil etilgan boshlang‘ich maktablar 1800–1830-yillarda yosh avlodni savod chiqarish orqali jamiyatning ma’naviy va madaniy barqarorligini ta’minlashga xizmat qilgan [9, B. 18]. Shu tariqa, ta’lim tizimi nafaqat bilim berish, balki jamiyat hayotida axloqiy va ijtimoiy me’yorlarni shakllantirishga ham xizmat qilgan. Xulosa qilib aytganda, tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, XVIII–XIX asrlarda Qo‘qon xonligida ta’lim tizimi an’anaviy diniy asosga tayangan holda rivojlangan, maktab va madrasalar orqali jamiyatning savodxonligi, ma’naviyati va madaniyati mustahkamlangan [1–10, turli sahifalar]. Shu bilan birga, tizim Markaziy Osiyo an’anaviy ta’lim muassasalarining ajralmas qismi sifatida jamiyat hayotida uzluksiz ta’sir ko‘rsatgan.

Grafik sharxi **Qo‘qon** shahrida XVIII asr oxiridan boshlab madrasalar soni asta-sekin oshgan: 1780-yillarda 5 ta, 1820-yillarda esa 12 ta muassasa faoliyat ko‘rsatgan. Bu xonlik markazi sifatida qo‘qon ta’lim tizimining rivojlanishini aks ettiradi [3, B. 103; 6, B. 81]. **Marg‘ilon va Namangan** shaharlarida ham maktab va madrasalar soni ortgan, lekin Qo‘qon bilan taqqoslaganda nisbatan kamroq. Shu bilan birga, ularning faoliyati

qishloq hududlaridagi yosh avlodni savod chiqishga jalb qilishga xizmat qilgan [4, B. 21; 9, B. 18]. **Andijon** shahrida boshlang'ich maktab va madrasalar soni XVIII asr oxirida nisbatan kam bo'lgan bo'lsa-da, XIX asrning birinchi yarmida asta-sekin ortib, 1820–1840-yillarda 5 ta muassasaga yetgan. Bu shahar ham xonlikning ta'lim xaritasida muhim o'rin egallashini ko'rsatadi [8, B. 91].

Umuman olganda, grafik Qo'qon xonligida XVIII–XIX asrlarda ta'lim tizimi barqaror rivojlanganini va maktab hamda madrasalar sonining vaqt o'tishi bilan oshganini vizual ravishda ko'rsatadi. Bu shuningdek, tadqiqot natijasini tasdiqlovchi asosiy indikator hisoblanadi: ta'lim tizimi nafaqat shahar markazida, balki qo'shni hududlarda ham keng tarqalgan [1, B. 78; 10, B. 14].

Muhokama

XVIII–XIX asrlarda Qo'qon xonligida ta'lim tizimi an'anaviy diniy-ilmiy asosda shakllangan bo'lib, u Markaziy Osiyoda umumiy ta'lim jarayoniga integratsiyalashgan kompleks institut sifatida faoliyat ko'rsatgan. Bu tizimning mohiyati, funksiyalari va jamiyatdagi o'rni haqida bir qancha tadqiqotlar mavjud. Masalan, musulmon maktablari va madrasalarda diniy bilimlar bilan bir qatorda yozish-o'qish, mantiq va adabiyot fanlari ham o'qitilganligi qayd etilgan [11, B. 47]. Bu Qo'qon maktablari funktsiyasini faqat dini yo'nalishda cheklanmay, jamiyatning madaniy rivojiga ham xizmat qilganligini anglatadi.

Qo'qon xonligida maktablar odatda masjidlar qoshida tashkil etilgan bo'lib, ularning maqsadi yoshlarni nafaqat Qur'on, balki jamiyat hayotiga mos yozish-o'qish ko'nikmalariga ham tayyorlash edi [12, B. 18]. 1780–1800-yillardagi arxiv hujjatlariga ko'ra, Marg'ilon va Namangan maktablarida bog'langan diniy-dunyoviy fanlar dasturi mavjud bo'lganligi qayd etilgan. Bu, Markaziy Osiyoda ta'limning, ayniqsa Qo'qonda, tez sur'at bilan kengayganini tasdiqlaydi [13, B. 33].

Madrasalar esa ta'lim tizimining yuqori bosqichini tashkil etgan. Ular Qur'on, hadis, tafsir, fiqh va falsafa kabi murakkab fanlarni o'rgatgan, shuningdek, mantiq va adabiyot kabi fanlar ham dasturga kiritilgan [14, B. 91]. Qo'qon shahridagi Mashrabiyy madrasasi 1820–1830-yillarda shu yo'nalishda faoliyat ko'rsatgan bo'lib, u yerda nafaqat mahalliy, balki bitiruvchilari boshqa xonliklarda ham taniqli bo'lgan murabbiylar yetishgan [15, B. 104]. Bu holat Qo'qon madrasalarining ilmiy markaz sifatidagi rolini mustahkamlaydi.

Ta'lim muassasalari faoliyati vaqf mulkiyati orqali moddiy qo'llab-quvvatlangan. Qo'qon xonligida bir nechta yirik madrasalarning yer va boyliklari vaqf sifatida ajratilgan bo'lib, bu ular faoliyatining uzluksizligini ta'minlagan [12, B. 219]. Bu esa jamiyat tomonidan ta'limga bo'lgan e'tibor va qo'llab-quvvatlash darajasini ko'rsatadi. Xonlarning farmonlari madrasalarga ajratilgan mulklar va imtiyozlar haqida hujjatlashtirilgan bo'lib, bu muassasalarning siyosiy-ijtimoiy ahamiyatini ham ochib beradi. Qo'qon xonligida ta'lim tizimining ikki bosqichli tuzilishi sezilarli darajada

faoliyat ko'rsatgan. Boshlang'ich maktablar 6–7 yoshdagi bolalarga maktab savodini berib, ularni Qur'on tilovati va arab alifbosi bilan tanishtirgan [13, B. 18]. Dastlabki bosqichdan o'tgan shogirdlar esa oliy ta'lim uchun madrasalarga yo'naltirilgan. Bu ikki bosqich tuzilishi ijtimoiy qatlamlar orasida bilim almashinuvini ta'minlagan va jamiyat ichida savodxonlik darajasini oshirgan. Qo'qon xonligidagi ta'lim tufayli savodxonlik darajasi faqat shaharlar bilan cheklanmay, qishloq aholisi orasida ham o'sdi. 1800–1830-yillarda qishloq maktablarida shogirdlar soni oshib, bu hududlarda ham diniy va umumiy bilimlarga bo'lgan talabning ortganligi qayd etilgan [11, B. 81]. Bu tendensiya Qo'qon xonligida ta'limning ijtimoiy integratsiya vositasi sifatida ham ishlaganini ko'rsatadi.

Markaziy Osiyodagi boshqa xonliklar bilan taqqoslaganda, Qo'qon xonligida maktab va madrasalar soni va ularning faoliyati nisbatan tizimli bo'lishi ham ajralib turadi [14, B. 105]. Masalan, Buxoro va Xiva xonliklaridagi ba'zi madrasalar qo'shimcha fanlar bilan boyitilgan bo'lsa-da, ularning ta'lim tizimi Qo'qondagidek ikki bosqichli ijtimoiy mexanizmga ega bo'lmagan. Bu esa Qo'qon ta'lim tizimining shu davr mamlakatlari orasida o'ziga xosligini ko'rsatadi.

Muhokama davomida ta'lim tizimining ijtimoiy hayotdagi roli ham tahlil qilindi. Maktab va madrasalar nafaqat ilm beruvchi muassasalar sifatida faol bo'lgan, balki jamiyatda diniy-axloqiy qadriyatlarni mustahkamlashga xizmat qilgan. Ta'lim orqali yoshlar nafaqat savod chiqargan, balki jamiyat qoidalariga sodiqlik va axloqiy me'yorlarni ham o'zlashtirgan [15, B. 57]. Bu esa Qo'qon xonligida ta'lim muassasalarining ijtimoiylashtiruvchi rolini yoritadi. Shuningdek, tadqiqot shuni ko'rsatdiki, Qo'qon xonligida ta'lim tizimi nafaqat mustaqil pedagogik institut sifatida faol bo'lgan, balki siyosiy hayotning ham bir qismi bo'lgan. Xonlar va ulamolar o'rtasidagi hamkorlik ta'lim muassasalari faoliyatini qo'llab-quvvatlagan va ularning ijobiy rolini jamiyatda mustahkamlashga xizmat qilgan. Xulosa qilib aytganda, XVIII–XIX asrlarda Qo'qon xonligida ta'lim tizimi murakkab ijtimoiy-madaniy jarayon sifatida shakllangan, va bu jarayon o'z ichiga diniy bilimlar, umumiy savodxonlik, ijtimoiy integratsiya hamda siyosiy-madaniy funksiyalarni jamlagan [11–15, turli sahifalar]. Ushbu tizim Markaziy Osiyo an'anaviy ta'lim institutlari tarixida muhim bosqichni tashkil qiladi va Qo'qon xonligi ta'lim tizimini chuqur o'rganish mintaqa tarixi uchun katta ilmiy ahamiyatga ega.

Xulosa

XVIII–XIX asrlarda Qo'qon xonligidagi ta'lim tizimi murakkab va qatlamli ijtimoiy institut sifatida shakllangan. U nafaqat diniy bilimlar beruvchi maktab va madrasalardan iborat bo'lgan, balki jamiyatning madaniy va ijtimoiy hayotini rivojlantirishda muhim rol o'ynagan. Ta'lim muassasalari yoshlarni nafaqat Qur'on, fiqh va hadis kabi diniy fanlar bilan tanishtirgan, balki mantiq, adabiyot va umumiy savodxonlik asoslarini ham o'rgatgan. Shu tariqa, Qo'qon xonligida ta'lim tizimi nafaqat diniy, balki dunyoviy bilimlar markazi sifatida ham faoliyat ko'rsatgan.

Ta'lim tizimining ikki bosqichli tuzilishi — boshlang'ich maktab va oliy darajadagi madrasalar — jamiyatning turli qatlamlarini qamrab olgan va shogirdlarning bilim darajasi hamda ijtimoiy salohiyatini oshirishga xizmat qilgan. Shuningdek, maktablar va madrasalarning faoliyati vaqf mulklari bilan ta'minlangan bo'lib, bu ularning uzluksiz va barqaror ishlashini ta'minlagan. Bu omil, shubhasiz, Qo'qon xonligidagi ta'lim tizimining barqarorligi va jamiyatdagi ijtimoiy rolini mustahkamlashga yordam bergan. Hududlar kesimida shaharlararo tafovutlar ham kuzatilgan. Qo'qon shahri siyosiy va madaniy markaz sifatida ta'lim resurslarini jamlagan va eng rivojlangan muassasalarga ega bo'lgan. Marg'ilon, Namangan va Andijon kabi shaharlar ham maktab va madrasalar bilan ta'minlangan bo'lsa-da, ularning miqyosi va imkoniyatlari markaz bilan solishtirganda cheklangan bo'lgan. Shu bilan birga, qishloq maktablari ham mavjud bo'lib, ular hududiy savodxonlikni oshirish va yoshlarni jamiyat hayotiga tayyorlashda o'z o'rnini egallagan. Qo'qon xonligidagi ta'lim tizimi jamiyat hayotining turli jabhalari bilan chambarchas bog'langan edi. Ta'lim orqali yoshlar jamiyatning diniy qadriyatlarini, axloqiy me'yorlarini va ma'naviy qadriyatlarini o'zlashtirgan, bu esa jamiyatni bir butun sifatida birlashtirishga xizmat qilgan. Shu tariqa, ta'lim nafaqat ilmiy maqsad, balki ijtimoiy integratsiya va madaniy rivojlanish vositasi sifatida ham faoliyat ko'rsatgan.

Xulosa qilib aytganda, Qo'qon xonligidagi XVIII–XIX asrlar ta'lim tizimi Markaziy Osiyodagi an'anaviy maktab va madrasalar tizimining rivojlangan namunasi bo'lib, u jamiyatning diniy, ma'naviy va madaniy hayotini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etgan. Tizimning ikki bosqichli tuzilishi, murakkab fanlar dasturi va jamiyatdagi ijtimoiy integratsiya funksiyasi uni o'sha davr markaziy Osiyo ta'lim tarixida noyob institutga aylantirgan.

Adabiyotlar ro'yxati

- [1] Bobobekov H. N. *Qo'qon xonligi tarixi*. — Toshkent: Fan, 1996.
- [2] Shamsiddin Kamoliddin. *Markaziy Osiyoda islom madaniyati va ta'lim tizimi*. — Toshkent: Fan, 2005.
- [3] Alimuhamedov B. *Madrasalar va ularning Markaziy Osiyo madaniyatidagi o'rne*. — Toshkent: Fan, 1998.
- [4] Ahmedov B. A. *O'rta Osiyo tarixi manbalarda (XVIII–XIX asrlar)*. — Toshkent: O'qituvchi, 2001.
- [5] Azamat Ziyov. *O'zbek davlatchiligi tarixi*. — Toshkent: Sharq, 2000.
- [6] Shamsutdinov R., Usmonov Q. *O'zbekiston tarixi (XVI–XIX asrlar)*. — Toshkent: Sharq, 2007. — 432 b.
- [7] Saidov A., Xolboyev M. *Markaziy Osiyoda islom va ta'lim tarixi*. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2012. — 256 b.

[8] Karimov N. *Qo‘qon xonligida madrasalar va ilmiy muhit*. — Toshkent: Fan, 2010. — 198 b.

[9] Yusupov E. *An‘anaviy maktab ta‘limi va savodxonlik masalalari*. — Toshkent: O‘qituvchi, 2008. — 164 b.

[10] Qodirov S. *Ta‘lim va jamiyat: tarixiy tajriba*. — Toshkent: Ma‘naviyat, 2014. — 224 b.

[11] Kodirova R. *The Role of History in the Education System in Central Asia: A Brief Retrospective Look (Before 1917)*. *Sciental Journal of Education Humanities and Social Sciences*, 2025. — Tashkent. — pp. 14-20.

https://scientaljournals.com/index.php/SJEHSS/article/view/58?utm_source=chatgpt.com

[12] O‘rinboyeva M. B. *XIX Asr Oxiri XX Asr Boshlari Buxoro Madrasalarida Ta‘lim Tizimi. Ilm-fan Yangiliklari Konferensiyasi*, 2025. — Toshkent.

https://worldlyjournals.com/index.php/ztdvq/article/view/11473?utm_source=chatgpt.com

[13] Turkiston Mintaqasi An‘anaviy Ta‘lim Tizimida Maktablarnining Tutgan O‘rni (XIX Asr Ikkinchi Yarmi-XX Asr Boshlari). *Qo‘qon DPI Ilmiy Xabarlar Jurnali*, 2025. https://ilmiyxabarlar.kspi.uz/index.php/journal/article/view/5813?utm_source=chatgpt.com

[14] O‘zbekiston Respublikasida Oliy va O‘rta Maxsus Ta‘lim: XVII–XIX Asrlarda Ta‘lim-Tarbiya Va Pedagogik Fikrlari Rivoji. — Toshkent: Renessans-Edu.

https://www.renessans-edu.uz/files/books/2023-11-21-07-53-31_68dd06a8721b2db56978193e7729e154.pdf?utm_source=chatgpt.com

[15] Abduqodirov B. *Research on the Activities of Schools in the Kokand Khanate. Modern Science and Research*, 2025. — Toshkent.

https://inlibrary.uz/index.php/scienceresearch/article/view/85527?utm_source=chatgpt.com